

ROMEINEN 13,1-7 IN DE EERSTE VIER EEUWEN

Verschenen in *Kabats. Faculteitsblad van de theologische Faculteit aan de VU* 7, 4 (april 1994), 15-17

Riemer Roukema

Het is een aanwinst voor de studiezaal op de veertiende verdieping dat deze sinds enkele maanden is verrijkt met de collectie patristiek. Voorheen was de patristiek ondergebracht in de studiezaal klassieke talen op de twaalfde verdieping, waar je slechts af en toe een verdwaalde theoloog kon tegenkomen. Tegenwoordig kan geen theoloog aan de VU meer om de kerkvaders heen: ze staan in de eigen studiezaal in indrukwekkende rijen centraal opgesteld.

Het is voor niet-ingewijden wellicht niet eenvoudig, zich toegang te verschaffen tot deze collectie. Daartoe is het boek van de hand van B. Altaner en A. Stuiber bij uitstek geschikt: *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg ⁸1978). Wie meer informatie wil, kan te rade gaan bij de vier delen van J. Quasten, *Patrology* (Utrecht/Antwerpen/Westminster ³1962-1986). Om de één of andere reden staan deze inleidende boeken niet bij de kerkvaders zelf, maar tegen de achterwand in kast 74.

De redactie heeft mij echter niet gevraagd, iets over de kerkvaders in het algemeen te schrijven, maar over hun uitleg van *Romeinen* 13,1-7. Paulus schrijft daar dat 'iedere ziel' zich moet onderwerpen aan de overheden die boven haar staan. De overheden, ook die waarmee de christenen te Rome te maken hadden, zijn door God ingesteld. Je moet je daartegen niet verzetten, want als je kwaad wilt, dan draagt de overheid het zwaard niet tevergeefs; als zodanig staat zij zelfs in dienst van God, om het kwaad te wreken. Het betaamt christenen dan ook, ordentelijk belasting te betalen. Aldus - in het kort - Paulus.

Het zou kunnen zijn dat Paulus voor dit vermanende stukje een concrete aanleiding had. Enkele jaren voor hij zijn brief aan de christenen te Rome schreef (\pm 56), was er - zo schrijft Suetonius - onrust onder de Joden ontstaan op aanstichten van een zekere Chrestus (*Claudius* 25,4). Dit duidt waarschijnlijk op spanningen toen de verkondiging van het geloof in Christus ook de Joden in Rome had bereikt. Wellicht wekte de christelijke verkondiging van het koninkrijk van God de indruk, dat de aardse gezagsverhoudingen er niet meer toe deden. Suetonius vertelt dat keizer Claudius de Joden toen uit Rome verdreef, hetgeen ook staat vermeld in *Handelingen* 18,2. Dit speelde omstreeks het jaar 50.

Een andere reden voor Paulus' behoedzaamheid kan zijn geweest, dat hij deze brief schreef vanuit Corinthe. De gemeente te Corinthe was vatbaar voor een wat al te enthousiast christendom. Daaruit is te verklaren, dat Paulus de gemeente te Rome toespreekt: 'koestert geen gedachten, hoger dan u voegen, maar gedachten tot bedachtzaamheid...' en: 'weest onderling eensgezind, niet zinnende op hoge dingen, maar voegt u in het eenvoudige' (*Rom.* 12,3.16). Opmerkelijk genoeg vermeldt hij onder de charismata in *Rom.* 12,6-8 niet de gave van de glossolalie, die in Corinthe voor nogal wat wanorde zorgde. Kortom: Paulus zag graag dat de christelijke groepen in Rome zich een beetje koest hielden en geen aanstoot gaven. In die lijn staat ook zijn vermaning, zich aan de overheid te onderwerpen en gewoon belasting te betalen.

In die tijd werden christenen nog niet stelselmatig door de romeinse overheid vervolgd. Zij genoten in het algemeen nog de bescherming van het jodendom als geoorloofde godsdienst. Wreedheden zoals op grond van de beschuldiging van keizer Nero, dat de christenen de oorzaak waren van de brand van Rome in 64 (Tacitus, *Annalen* 15,44), waren op die schaal nog niet eerder voorgekomen. Toch is het niet waarschijnlijk dat Paulus, als hij van de latere christenvervolgingen had

geweten, minder tot gehoorzaamheid jegens de overheid zou hebben opgeroepen. Hij volgde hierin de joodse opvatting dat het God toekomt, aan de overheden macht te geven en hun die af te nemen (bijv. *Spreuken* 8,15-16; *Wijsheid* 6).

Deze houding die Paulus aanbeveelt was onder de christenen destijds vrij algemeen geaccepteerd. Het boek *Handelingen* staat vol met apologetische passages, waaruit de romeinse overheid moest kunnen opmaken dat 'de weg' (het christelijk geloof) niet staatsgevaarlijk was. Men denke aan de uitvoerige pleidooien van Paulus in *Hand.* 22-26. Gezagsgetrouw luidt ook *1 Petrus* 2,13: 'onderwerpt u aan alle menselijke (!) instellingen, om des Heren wil; hetzij aan de keizer, als opperheer, hetzij aan stadhouders, als door hem gezonden tot bestraffing van boosdoeners, maar tot lof van wie goed doen'. Kenmerkend voor de oudchristelijke praktijk is de oproep in *1 Timotheüs* 2,1-2: 'Ik vermaan u dan allereerst smekingen, gebeden, voorbeden en dankzeggingen te doen voor alle mensen, voor koningen en hooggeplaatsten, opdat wij een stil en rustig leven mogen leiden in alle godsvrucht en waardigheid'. Zo'n voorbede is bewaard gebleven aan het einde van de brief die Clemens van Rome omstreeks het jaar 96 schreef aan de gemeente te Corinthe: 'Gij, Heer, hebt door uw verheven en onuitsprekelijke macht aan hen [de overheden] gezag gegeven om te heersen, opdat wij de door U aan hen gegeven heerlijkheid en eer erkennen en ons aan hen onderwerpen, zonder in enig opzicht tegen uw wil in te gaan. Geef aan hen, Heer, gezondheid, vrede, eensgezindheid en rust, opdat zij onberispelijk omgaan met de door U aan hen gegeven heerschappij. Want Gij, Heer, hemelse Koning der eeuwen, geeft aan de mensenkinderen heerlijkheid en eer en gezag over wat er op aarde is. Bestuur Gij, Heer, hun plannen, in overeenstemming met wat goed en welbehaaglijk is voor U, opdat zij in vrede en zachtmoedigheid eerbiedig omgaan met het door u aan hen gegeven gezag, en zij bij U genade vinden' (*1 Clemens* 61,1-2).

Voor wie wil nagaan hoe de kerkvaders *Rom.* 13,1-7 hebben uitgelegd, treft het dat K.H. Schelkle hierover in 1952 een degelijk artikel heeft geschreven: 'Staat und Kirche in der patristischen Auslegung von Rm 13,1-7', in *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* 44, p. 223-236. In veertien bladzijden biedt Schelkle een vloed aan gegevens uit de tweede tot de vijfde eeuw en later, veel meer dan ik in het navolgende zal bieden. Ik ga niet verder dan het jaar 400 en benadruk bij voorbaat dat ik hooguit een eerste indruk geef van de oudkerkelijke verwerking van *Rom.* 13,1-7 en zeker geen afgerond overzicht bied van de verhouding tussen kerk en staat in die eeuwen.

In de tweede eeuw waren er gnostici, die de term 'overheden' (*exousíai*) in *Rom.* 13,1 uitlegden als engelmachten, zo meldt Irenaeus van Lyon omstreeks 180 (*Adversus Haereses* V,24,1). Er is alle reden te veronderstellen dat zij 'iedere ziel' (*pâsa psuché*) dan ook uitlegden als 'iedere psychicus' in onderscheid van de pneumatische gnostici. Paulus zou dan bedoelen dat de psychische, dus ongeestelijke christenen zich moesten onderwerpen aan de wereldse overheden die op hun beurt weer door boze engelmachten werden geleid. Irenaeus kiest voor een nuchterder uitleg van *Rom.* 13,1-7 en wijst erop, dat Paulus zegt dat je belasting moet betalen en dat de overheden dienaren van God zijn. Irenaeus had genoeg wreedheid van de romeinse overheid meegemaakt: hij was bisschop van Lyon geworden na een heftige vervolging van de kerk in Gallië, ten gevolge waarvan de vorige bisschop van Lyon en vele anderen de martelaarsdood waren gestorven. Desondanks erkende Irenaeus dat de overheid niet door de duivel was ingesteld maar door God, en wel ten behoeve van de volken. De mensheid had zich immers van God afgekeerd en was vervallen tot wanorde en geweld. Nu zij niet meer gevoelig was voor de vrees Gods, moest zij met vrees voor de overheid in bedwang worden gehouden. Voor de overheidspersonen betekende dit, dat zij in Gods oordeel niet ervoor zouden worden gestraft als zij het recht wettig hadden gehandhaafd, maar dat zij wel zouden moeten boeten voor onwettige en tyrannieke uitoefening van hun gezag (V,24,2).

In de uitleg van *Rom.* 13,1-7 in de tweede en derde eeuw werden ook wel andere accenten gelegd.

Kort na de christenvervolging ten tijde van keizer Severus (die begon in 202) schreef Hippolytus van Rome in zijn commentaar op het boek *Daniël* dat christenen niet bang moeten zijn voor de overheid en het martelaarschap niet door huichelarij uit de weg moeten gaan. Hij citeert uit *Rom.* 13,1-4, maar licht toe dat de apostel hiermee oproept tot een vroom leven en niet bedoelt dat je de overheid moet gehoorzamen als die van je vraagt, het geloof te loochenen en iets te doen wat God verboden heeft (*Comm. Dan.* III,23).

Een paar jaar later citeert Tertullianus van Carthago *Rom.* 13,1-7 in een strijdschrift tegen de gnostici. Tertullianus had inmiddels de katholieke kerk verlaten omdat die in zijn ogen te laks was, en was overgegaan naar het enthousiaste en profetische Montanisme. Gnostici achtten het geoorloofd, het martelaarschap te ontduiken door aan de keizer te offeren. Tertullianus houdt eraan vast dat afval en afgoderij voor christenen nooit geoorloofd zijn. Rechtlignig als hij is, bevestigt hij dat zij de overheid moeten gehoorzamen als Gods dienaars die nu al Gods oordeel over schuldige mensen uitspreekt (*Scorpiace* 14).

Origenes schreef omstreeks 243 als eerste in vijftien delen een lijvige commentaar op de brief aan de Romeinen. De griekse tekst hiervan is grotendeels verloren gegaan, maar omstreeks 405 heeft Rufinus een verkorte latijnse vertaling vervaardigd die wel bewaard is gebleven. Hij kon vermoedelijk niet meer beschikken over het veertiende deel, waarin Origenes *Rom.* 13,1-7 uitlegde. De uitleg van - onder meer - dit gedeelte heeft Rufinus in zijn vertaling waarschijnlijk aangevuld uit een vroeger werk van Origenes, de *Stromateis*.

Origenes erkent daar dat het hem niet meevalt, in de wereldse overheid die het christelijk geloof vervolgt de dienaars van God te zien; tegenover zo'n overheid geldt immers dat je God meer moet gehoorzamen dan de mensen (*Hand.* 5,29). Hij stelt daarom dat Paulus hier spreekt van die overheden die niet tot schrik zijn voor wie goed doet maar voor wie verkeerd handelt (*Rom.* 13,3). God wil misdaden straffen door middel van de wereldse rechters, die zo een groot deel van Gods wet uitvoeren. Origenes bevestigt dat christenen, om geen aanstoot te geven, gewoon belasting moeten betalen. De apostel schrijft de gelovigen voor, 'voor zover het van ons afhangt', rustig te leven en de vrede te bewaren. Origenes relativiseert echter de gehoorzaamheid aan de staat met erop te wijzen, dat alleen 'iedere *ziel*' zich aan de overheden moet onderwerpen. Zoiets zou Paulus - aldus Origenes - nooit hebben gezegd van de menselijke *geest*, want die behoort God toe. En Gods rechtvaardig oordeel zal hen treffen, die hun gezag goddeloos hebben uitgeoefend (*Comm. Rom.* IX,25-30).

Afgezien van deze letterlijke uitleg blijkt Origenes ook bekend te zijn met de uitleg die Irenaeus als gnostisch van de hand wees, namelijk dat met de overheden in deze passage engelmachten zijn bedoeld (*Hom. Luc.* 23,6; 35,12). Deze uitleg werkt hij in de ons bekende teksten niet uit. In *Contra Celsum* VIII,65 verwijst hij voor een uitvoerige bespreking van de verschillende interpretaties naar zijn *Commentaar op Romeinen*, maar zoals gezegd, dit gedeelte is niet integraal bewaard gebleven.

In de vierde eeuw, wanneer het christelijk geloof staatsgodsdienst is geworden, is de uitleg van *Rom.* 13,1-7 anders getoonzet. Toch houden enkele kerkvaders wel in het oog, dat gehoorzaamheid aan de overheid geboden is voorzover je daarmee geen gebod van God overtreedt. Van Acacius van Caesarea (gestorven 366) is een fragment bekend waarin hij stelt dat *Rom.* 13,1 niet geldt wanneer van je wordt gevraagd het geloof te loochenen of iets anders te doen dat je ziel schaadt, maar dat je wel belastingen moet betalen (*Catenencomm. Rom.* 13,1). De zogenoemde Ambrosiaster neemt het daarentegen omstreeks 375 in Rome in een zakelijke uitleg van dit gedeelte argeloos op voor het goddelijk gezag van de overheid, zonder herinnering aan de moeilijkheden die christenen vroeger hadden te verduren. De overheid staat volgens hem borg voor het handhaven van de natuurwet, en de natuurwet komt van God (*Comm. Rom.* 13,1-7). Met weinig historisch

beseft schreef Diodorus van Tarsus enige jaren later bij *Rom.* 13,1 dat Christus was verschenen toen het Romeinse rijk vrede kende. God had aan de oorlogen een einde gemaakt en volken verenigd. Daarom zag Paulus in dat christenen zich aan de overheden moesten onderwerpen. Ongehoorzaamheid is goddeloos en gevaarlijk (*Catenencomm. Rom.* 13,1).

Uitvoerig bewaard gebleven is de uitleg van Johannes Chrysostomus. In de jaren negentig van de vierde eeuw heeft hij in Antiochië over *Rom.* 13 gepreekt. Als een nauwkeurig exegeet legt hij uit dat de apostelen in die tijd werden verdacht van opstand en revolutie. Paulus had met zijn woorden willen bewerken dat ongelovige overheidspersonen tot geloof zouden komen en dat de gelovigen de overheid zouden gehoorzamen. Paulus bedoelde dat Christus met zijn wetten het Romeinse rijk niet wilde omverwerpen maar beter wilde organiseren en dat Hij de mensheid wilde leren geen onnutte oorlogen te voeren. Chrysostomus verklaart dat Paulus niet wilde zeggen dat iedere heerser persoonlijk door God is aangesteld maar wel dat het principe van een overheid van God afkomstig is ter voorkoming van wanorde. Breedvoerig weidt hij uit over de weldaden en zegeningen van de overheid, waartoe zij dank zij het heffen van belastingen in staat is. Zou de overheid wegvallen, dan zouden alle openbare gebouwen vervallen tot ruïnes, dan zou het recht van de sterkste gelden en zouden de zwakkeren worden verslonden. Hij stelt dat als Paulus deze voorschriften al gaf toen de overheid bestond uit heidenen, zij des te meer gelden nu de overheid bestaat uit gelovigen (*Hom. Rom.* 23).

Augustinus herinnert in zijn beknopte commentaar op *Romeinen* (van omstreeks 395) aan de vervolgingen die christenen vroeger hadden te verduren. Volgens hem wilde Paulus diegenen waarschuwen, die vanuit de vrijheid waartoe zij als christenen waren geroepen hoogmoedig werden tegenover de overheid. Augustinus bevestigt dat christenen de wereldse overheid moeten gehoorzamen en eren, maar hij tekent daarbij aan dat dit niet geldt als iemand ons geloof in God en onze roeping tot diens koninkrijk wil aantasten. Als ons echter aardse goederen worden afgenomen, dan moeten we daaraan toegeven, want aardse goederen zijn toch maar tijdelijk (*Propos. Rom.* 72-74). Augustinus schrok er niet voor terug om het zwaard van de overheid in te roepen tegen heidenen, ketters en schismatici. De schismatische Donatisten meenden dat dit zwaard geestelijk moest worden uitgelegd als het recht van de kerk om de excommunicatie toe te passen, maar Augustinus wijst (in 400) die visie als dwaas van de hand (*Contra Epistulam Parmeniani* I,10,16). Augustinus' beroep op de overheid vond steun in de wet tegen de ketters, die keizer Theodosius in 392 had uitgevaardigd. Zo zien we hoe de tijden zijn veranderd en de verhoudingen omgekeerd.

Uit deze korte geschiedenis van de exegese van *Rom.* 13,1-7 is af te lezen, hoezeer de uitleg wordt bepaald door de politieke omstandigheden waarin de uitlegger verkeert. Daar is niets aan te doen, dit gaat zo door tot in de twintigste eeuw. Toch is het veel waard als vertolkers van de Schrift zich bewust zijn van hun eigen historische beperkingen en van hun vanzelfsprekende opvattingen die gewoonlijk niet meer ter discussie staan.